

Г.В. Вертієнко *

ЖЕРТОВНИКИ З ЧЕРЕПАМИ В УРОЧ. ЦАРИНА БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА (ДО СУТІ РИТУАЛУ)

Світлій пам'яті Володимира Павловича Білозора
(13.01.1952—16.04.2014)¹

Надано опис групи жертovníків із людськими черепами, відкритих на зольниках в уроч. Царина на Великому Більському городищі. Пропонується інтерпретація обряду цих жертвоприношень через призму індійського ритуалу (агнічаяни).

Ключові слова: жертovníки, зольники, людські черепа, Більське городище, жертвоприношення, агнічаяна, VII—V ст. до н. е.

У 2000 р. спільна Українсько-Німецька археологічна експедиція (далі: УНЕ) проводила дослідження зольників в уроч. Царина на Великому Більському городищі, зокрема **зольника 3** (керівник розкопу В.П. Білозор). Протягом сезону були відкриті 13 будівельних об'єктів, а саме 10 ям господарського призначення, два жертovníки та залізоплавильний горн (Мурзин и др. 2001, с. 31—54). В цілому, зольник 3 може бути означений як господарсько-побутовий комплекс VII—V ст. до н. е. з наявними у ньому спорудами культової практики (Там само, с. 54). При цьому, неабиякий інтерес складає

присутність в жертovníках людських черепів, що потребує аналізу та інтерпретації.

Жертovníк 1 розташовувався в центрі зольника 3 (рис. 1)². Він складався зі скупчення кісток тварин і двох людських черепів, що були розміщені на узвишші материкової площадки діаметром 1,3 м і висотою близько 0,2 м по відношенні до самої площадки. Уся споруда була промазана шаром глини, який її скріплював, що надавало їй вигляду штучно вибудованого із замісу глини конусу, заввишки в 0,5 м та діаметром в основі близько 1,0 м (Білозор 2004, с. 10) (рис. 2). Серед кісток тварин переважали черепа лошаків, також були присутні чимало лопаток і меншою кількістю трубчаті кістки. Черепа людей розмішувались прямо у нижній частині жертovníка (рис. 3; 4). Один з черепів лежав потиличним отвором до гори, з обличчям, повернутим до центру споруди. Другий лежав на правому боці на краю жертovníка і, вочевидь, був зміщений з місця свого первинного положення.

Антропологічне дослідження черепів з жертovníка 1 (Козак 2001, с. 61—66; 2004б, с. 113—116; Козак, Шульц 2006, с. 82—83) показало, що перший череп належав жінці віком 18—20 років. Він має ознаки смертельних травм, що свідчить про її насильницьку смерть внаслідок удару в ліву скроню якимось знярядям з круглим наверхшям. Найімовірніше, жінка при цьому лежала правою щокою до «плахи». Подальше відсікання голови жертви відбулося горизонтальним ударом, нанесеним ззаду. Другий череп належав чоловіку віком 25—35 років. Він не має видимих ознак насильницької смерті, натомість є ознаки, що голову жертви

* ВЕРТІЄНКО Ганна Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, vertana7@mail.ru

¹ Ідея написання цієї статті, як сумісної, виникла у В.П. Білозора під час обговорення тексту нашої кандидатської дисертації у 2009 р., один із підрозділів якої було присвячено обрядово-ритуальній специфіці давньоіранського поховання і, зокрема, семантиці голови. Володимир Павлович люб'язно надав фотографії і креслення жертovníків з матеріалів сезонів 2000 і 2003 рр. (протягом сезону 2003 р. нам випало працювати разом на розкопках Більського городища). Попри часті обговорення змісту, на жаль, написання цієї роботи не раз відкладалося аж до моменту передчасної смерті Володимира Павловича. Цією публікацією ми хочемо віддати шану цій визначній людині і археологу. В 2017 р. йому виповнилося б 65 років. — Г.В.

² Пор.: Мурзин и др. 2001, с. 33, рис. 21; Мурзин и др. 2002, с. 28, рис. 15.

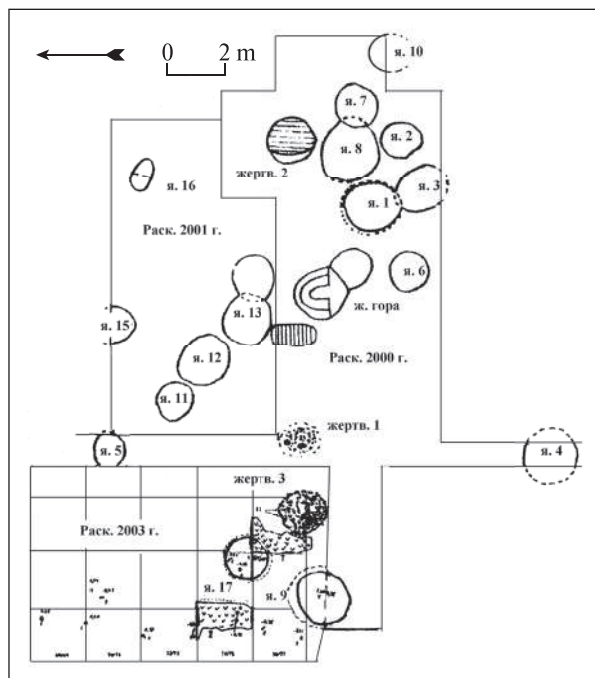

Рис. 1. Зольник 3 (розкопки 2000, 2001 і 2003 рр.) (за: Черненко та ін. 2004, с. 52, рис. 25; креслення В.П. Білозора, С.А. Скорого, М.О. Тарасенка)

було відірвано від тіла. Показово, що цей череп містив у собі ґрунт, відмінний від ґрунту зольника. Треба зазначити, що обидва черепи були поміщено на жертovníк у момент, коли м'які тканини були вже зруйновані (Козак 2004б, с. 113—115).

Поряд з жертovníком було знайдено пряслице з хрестоподібними (солярними?) знаками (рис. 5, 1), кістяна фішка³ з прокресленими знаками (рис. 5, 2) та верхня частина ліпної посудини (рис. 5, 3). Жертovníк 1 датований VII ст. до н. е. і, ймовірно, що саме він був першою культовою спорудою, на якій відбувались священнодійства (Мурзин и др. 2001, с. 52).

Жертovníк 2 розміщувався на захід від жертovníка 1 і безпосередньо біля головного господарського комплексу зольника 3 (рис. 1). Він являв собою яму діаметром 0,5 м, яка фіксувалася лише з рівня суглинку, хоча її верхня частина могла розташовуватись дещо вище (рис. 6). Яма була заповнена глинистим замісом, який піднімався вище рівня краю ями до 0,8 м. У верхній частині він мав більш жовту, глинисту консистенцію. У східній частині цього «стовпа», на висоті 0,2 м від рівня суглинку, був вмонтований череп людини без нижньої щелепи (рис. 7).

Антропологічне дослідження черепа з жертovníка 2 (Козак 2001, с. 66—68; 2004б, с. 113—

³ Ймовірно, це оброблений астрагал.

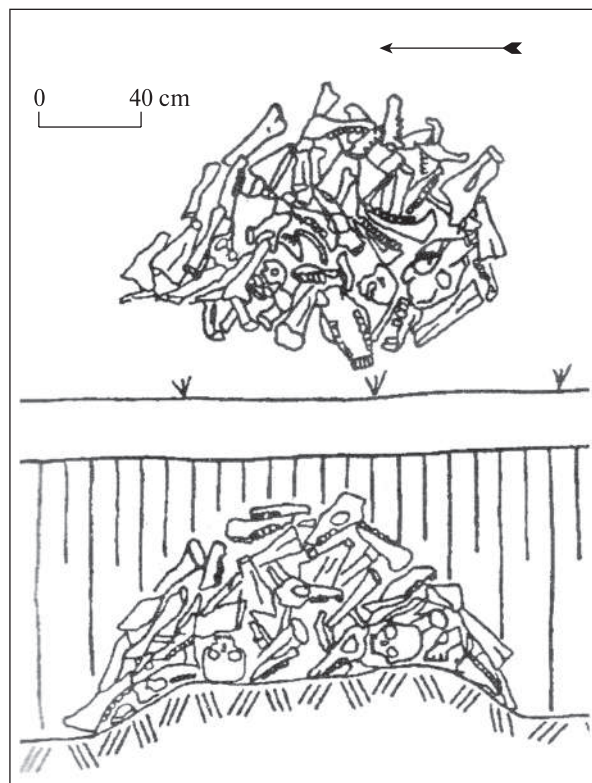

Рис. 2. Жертovníк 1 на зольнику 3 (за: Мурзин та ін. 2001, с. 49, рис. 34; креслення В.П. Білозора)

116; Козак, Шульц 2006, с. 83—84) показало, що череп належав жінці віком 20—25 років. На лівому боці лобної кістки черепа вздовж скроневої лінії зафіксовано слід від рубаного удару, який розсік ліву очницю і лобну кістку та став, найімовірніше, причиною смерті жінки. Встановити сталося це внаслідок військового зіткнення чи ритуального дійства неможливо (Козак 2004б, с. 116; 2006, с. 84).

Поряд із черепом у глині лежала ліпна мініатюрна посудинка (рис. 8, 1), поруч — фрагмент зооморфної глиняної скульптурки, від якої збереглися лише передні кінцівки та шия (рис. 8, 2). Жертovníк 2 є більш пізнім і за стратиграфічними спостереженнями датований V ст. до н. е. (Мурзин и др. 2001, с. 54).

Типологічно близьким до жертovníка 1 є **жертovníк 3** на тому ж зольнику, розкопаний у сезоні 2003 р. (керівник розкопу С.А. Скорий) (рис. 1). Він примикав до глиняного узвишся, яке огороджувало його із заходу та північно-заходу (Черненко и др. 2004, с. 19) (рис. 9, 1—2). Зольник 3 являв собою велике скупчення кісток тварин (близько 780 екз., ВРХ, коня, вівці), у верхній частині якого було покладено череп людини (без нижньої щелепи). Серед кісток тварин у східній частині споруди розміщувались кістки верхніх і нижніх кінцівок ди-

Рис. 3. Жертвовник 1 на зольнику 3 (нижній рівень) (фото надане В.П. Білозором)

Рис. 4. Жертвовник 1 на зольнику 3 (нижній рівень) (фото надане В.П. Білозором)

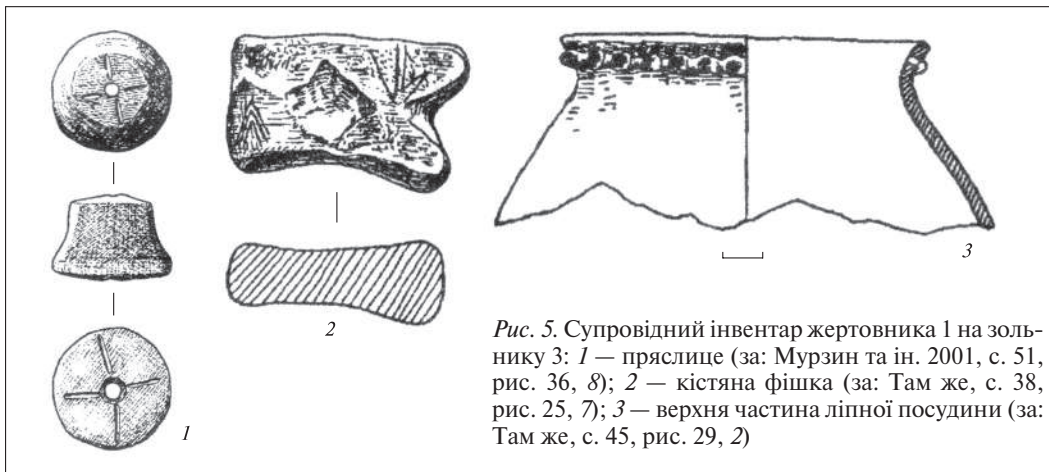

Рис. 5. Супровідний інвентар жертвовника 1 на зольнику 3: 1 — пряслице (за: Мурзин та ін. 2001, с. 51, рис. 36, 8); 2 — кістяна фішка (за: Там же, с. 38, рис. 25, 7); 3 — верхня частина ліпної посудини (за: Там же, с. 45, рис. 29, 2)

тячого скелета, нижче яких було зафіксовано шар попелу (Там само, с. 19). У південній частині жертвовника поміж кісток тварин було знайдено фрагменти двох ліпних корчаг (рис. 10, 2, 3), великого горщика (рис. 10, 1), глиняної округлої «фішки» (рис. 10, 5) та вістря трьохлопатевої стріли (рис. 10, 4).

У результаті дослідження антропологічного матеріалу з цього жертвовника було з'ясовано (Козак 2004а, с. 71—72; 2006, с. 84—85), що череп належав жінці віком 25—30 років. Як і у випадку з черепом чоловіка з жертвовника 1, голову було відірвано від тіла перимортально. Посткраніальні кістки скелета належали дитині віком 10—11 років. З'ясувати її стать неможливо.

Жертвовник 3 датується початком V ст. до н. е. Показово, що він був розташований на відстані близько 3,0 м від жертвовника 1, тоді як відстань між жертвовниками 1 і 2 складає близько 10 м (Черненко и др. 2004, с. 20). Той факт, що всі три жертвовники були розміщені на одній лінії (схід—захід), дозволило С.А. Скорому говорити про їхню приналежність до єдиної культу-

вої ділянки, що функціонувала протягом двох століть, для якої були притаманні людські жертвоприношення (Там само). Слід зазначити, що жертвовники V ст. до н. е. робилися на материковій глині та являли собою «невеличкий пагорб 1,0—1,5 м діаметром і висотою приблизно 0,2—0,3 м» (Білозор 2004, с. 10). Побудові жертвовників цього типу передувала підготовча робота, що полягала у видаленні шару чорнозему до рівня материкової глини (Там само).

У 2003 р. УНЕ продовжила дослідження зольника 1 в уроч. Царина (керівник розкопу В.П. Білозор), розкопки якого проводилися у 1997—1998 рр. У результаті було виявлено 10 об'єктів, серед яких два жертвовники, в одному з яких були зафіксовані людські рештки (Черненко и др. 2004, с. 6—15; 31, рис. 1).

Жертвовник 2⁴ на зольнику 1 був знайдений у верхньому шарі засипки землянки 1 (рис. 11—14). У верхній частині жертвовника на відстані

⁴ В описі видання пам'ятки номери жертвовників переплутані місцями (Черненко и др. 2004, с. 12).

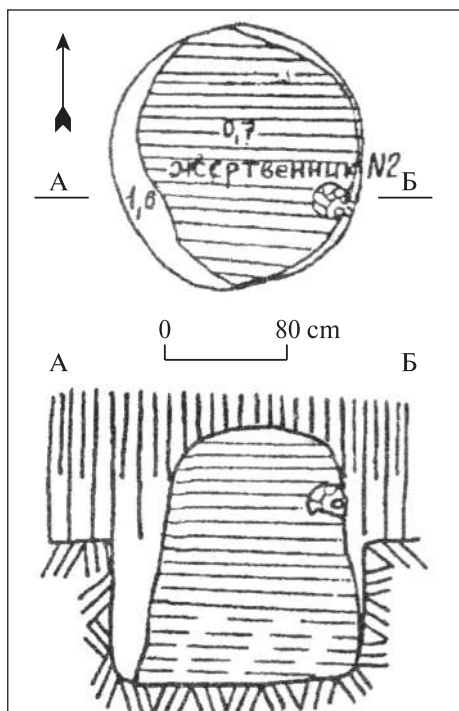

Рис. 6. Жертвеник 2 на зольнику 3 (за: Мурзин та ін. 2001, с. 34, рис. 22, 3; креслення В.П. Білозора)

близько 0,5 м один від одного було покладено два черепа людини, обидва тім'яним боком до низу.

Поряд із черепами знаходилися дно ліпної посудини, фрагменти кераміки, уламки глиняних «вотивних» витворів, кістки тварин (Там само, с. 12). Жертвеник було створено вже після того, як землянка 1 перестала функціонувати і була засипана побутовим сміттям і землею, і може бути датований V ст. до н. е., як і більшість інших відкритих у 2003 р. об'єктів зольника 1 (Там само, с. 14–15).

Антропологічне дослідження черепів показало (Козак 2004а, с. 67–70; 2006, с. 79–80), що перший череп належав чоловікові віком 40–50 років. На черепі збереглася низка перимортальних травм, що вказують на посмертні маніпуляції (Козак 2004а, с. 68–69). Сам череп має кремовий колір і вкритий патиною, що може бути результатом або довгого перебування на повітрі, або в попілі. Другий череп мав набагато гірший стан збереженості (відсутнє обличчя). Визначення статі ускладнене, вік 40–65 років (Там само, с. 69–70). На цьому ж жертвенику було знайдено два невеликі фрагменти черепа третього індивіда (лобна і тім'яна кістки), які належали чоловікові віком старше 40 років (Там само, с. 70)⁵.

⁵ Приналежність цього фрагменту до культового ареалу цього жертвеника дещо сумнівна.

Рис. 7. Жертвеник 2 на зольнику 3 (фото В.П. Білозора)

На дні **ями б** на зольнику 1 було знайдені фрагменти ще двох людських черепів різного ступеню збереженості. Найбільший фрагмент черепа був розташований в її центрі на глиняному узвишші (0,2 м від дна), тім'ям до гори, без нижньої щелепи (Черненко и др. 2004, с. 11) (рис. 15; 16). Імовірно, ці черепа були задіяні в культово-ритуальних цілях. Заповнення цієї ями складалося із злистого ґрунту, що містив велику кількість кісток тварин і дрібних фрагментів ліпної кераміки, уламка кістяного виробу (псалія?) з просвердленим отвором і двох пастових намистин (Там само, с. 11).

Антропологічне дослідження черепів з ями б продемонструвало, що найкраще збережений фрагмент черепа належав жінці молодого віку. Її права лобна кістка була обламана посмертно або безпосередньо перед смертю (Козак 2004а, с. 70; 2006, с. 80–81). Фрагмент другого черепа (уламок лівої лобної кістки) належав чоловікові віком 35 років. По цій кістці та скроневій лінії йдуть дві подряпини довжиною 21 і 7,0 мм, що, імовірно, є наслідком скальпування (Козак 2004а, с. 70–71; 2006, с. 80).

Огляд досліджуваних об'єктів підсумуємо у таблиці (табл. 1).

Аналогії. Досліджувані жертвеники не є унікальними як для Більського городища, так і для інших поселень лісостепової зони (Гавриш 2000, с. 152; Козак 2004б, с. 117)⁶. На Східному Більському городищі в ямі 31 був розкопаний круглий жертвеник, у фундаменті якого містився фрагмент верхньої щелепи людини (Гречко 2014,

⁶ Добірку див.: Гречко 2014, с. 79–101, зокрема: с. 91.

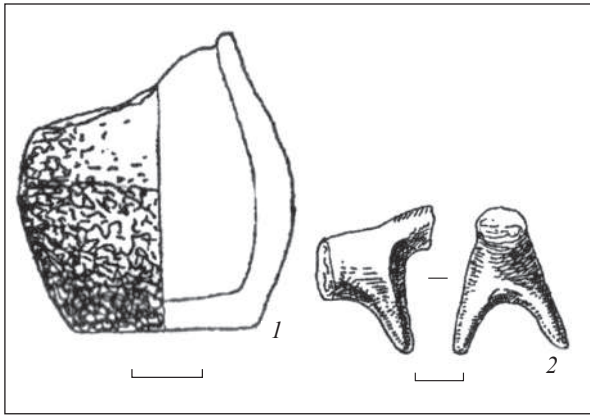

Рис. 8. Супровідний інвентар жертovníка 2 на зольнику 3: 1 — мініатюрна посудинка (за: Мурзин та ін. 2001, с. 37, рис. 24, 2); 2 — фрагмент зооморфної скульптурки (за: Там же, с. 37, рис. 24, 4)

Таблиця 1. Жертovníки в уроч. Царина Більського городища (статистичний огляд)

№	Об'єкт	Кількість черепів	Статеві-вікова характеристика
1	Жертovníк 1, зольник 3	2	♂ (25–35 років) ♀ (18–20 років)
2	Жертovníк 2, зольник 3	1	♀ (20–25 років)
3	Жертovníк 3, зольник 3	1 + кістки	♀ (20–30 років) кістки дитини (♀/♂?) (10–11 років)
4	Жертovníк 2, зольник 1	2 + 1?	♂ (40–50 років) ? (40–65 років) ♂ (старше 40 років)
5	Яма 6, зольник 1	2	♂ (старше 35 років) ♀ (20–30 років?)

с. 89). У засипці житла 8-25-1974 були знайдені фрагмент черепа, астрагали і фрагмент глиняної антропоморфної статуетки (Шрамко 1987, с. 58; Гречко 2014, с. 89). У розкопі ХХІІІ, який був закладений вздовж вала, було відкрито святилище, в якому знайшли дев'ять людських черепів (Шрамко 1987, с. 127–128; Гречко 2014, с. 90). В ямі 11-ХХХ-1980 містився жертovníк із черепом дитини віком 3–4 роки, пряслицем і глиняним виробом (Гречко 2014, с. 89–90). У житлі 81-28-1979 були зафіксовані частини черепа людини і глиняні вотивні скульптурки, а також жертovníк, у фундаменті якого були закладені черепи двох собак (Шрамко 1987, с. 55; Гречко 2014, с. 89)⁷. Останній приклад є показовим, оскільки

⁷ Під час розкопок сезону 2003 р. в уроч. Царина на дні ями 2 на зольнику 1 були відкриті два кістяки собак. Обидві собаки могли бути вбиті пострілами з луків: у хребці однієї з них було знайдено бронзоветрьохлопатеветрістріли, анахребціяхдру-

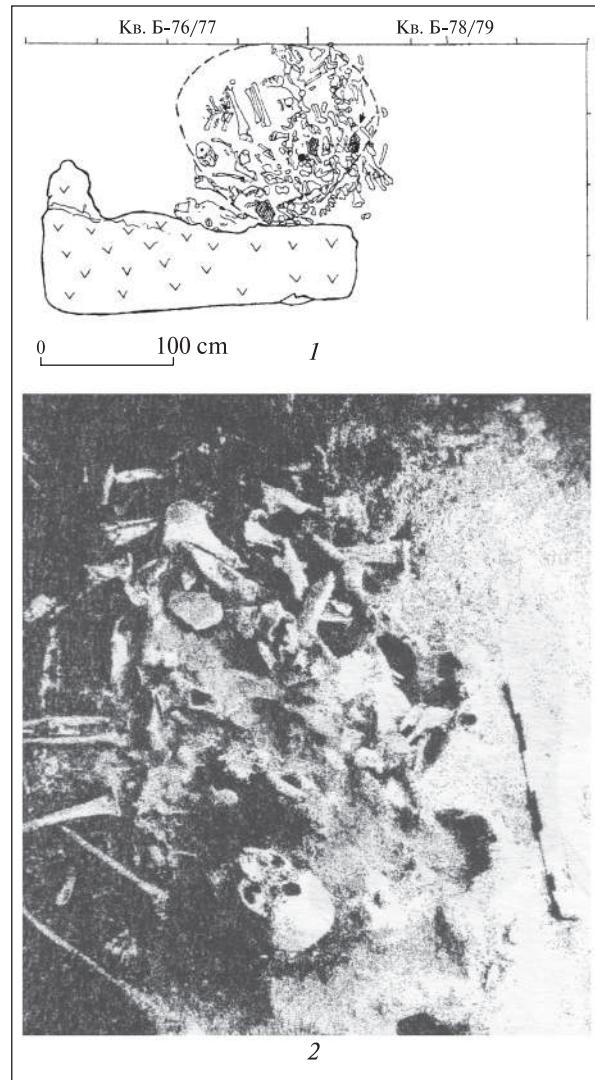

Рис. 9. 1 — Жертovníк 3 на зольнику 3 (за: Черненко та ін. 2004, с. 56, рис. 31); 2 — Жертovníк 3 на зольнику 3 (за: Черненко та ін. 2004, с. 57, рис. 32)

в іранській (і ширше — індоєвропейській) традиції образ собаки фактично був еквівалентним людині (Мейтарчян 2012, с. 142–144).

Інтерпретація обряду. О.Д. Козак вказує, що культ черепа пов'язаний з шануванням пращурів, вождів або героїв, образи яких, як покровителів роду, перегукуються з культом родючості.

гої — характерний зелений наліт (окис бронзи), який може бути залишком іншого наконечника (Черненко и др. 2004, с. 10). Ймовірно, це поховання тварин мало ритуальне значення (жертвоприношення?), як і у випадку з прикладом зі Східного Більська. Наведено ще два жертovníки, розкопані на Книшівському городищі. З північного і західного боків від першого жертovníка на рівні материка лежали два кістяки собак, головами на північ. Ще чотири черепи собак лежали навколо жертovníка. Біля другого жертovníка, який знаходився південніше, на відстані 1,5 м, були знайдені ще два собачі черепи (Гавриш 2000, с. 152; рис. ХХVІІІ).

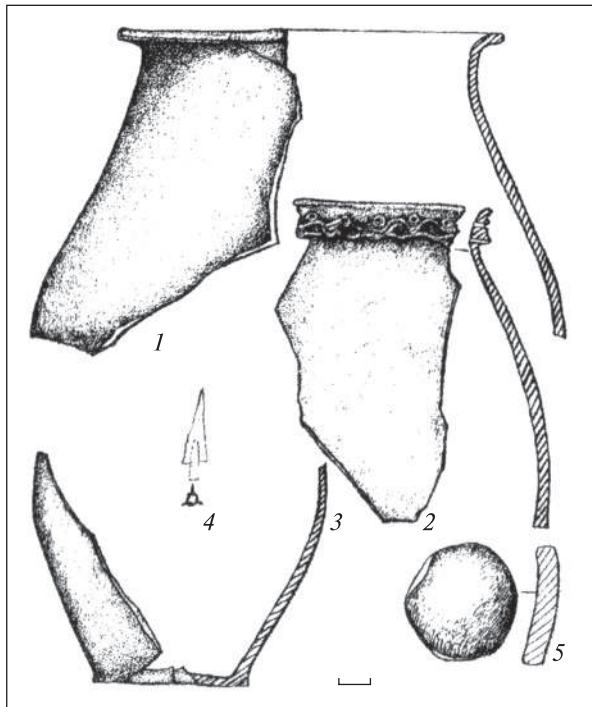

Рис. 10. Супровідний інвентар жертovníка 3 на зольнику 3: 1 — фрагмент горшка; 2, 3 — фрагменти корчаг; 4 — наконечник стріли; 5 — глиняна «фішка» (за: Черненко та ін. 2004, с. 57, рис. 34)

Жертвоприношення, зокрема, відсиченої голови, в цих культурах відіграють універсальну роль (Козак 2004б, с. 116; 2006, с. 89). Як приклад, наводиться жертovníк з черепом людини, відкритий у приміщенні 4 на Ілураті (Східний Крим) (Гайдукевич 1958, с. 41, 44)⁸. Найбільш архаїчний жертovníк 1 на зольнику 3, через присутність на ньому черепа коня, який у давньоіндійській міфології присвячується Агні⁹, і залишків тризни, О.Д. Козак пов'язує з певними солярно-хтонічними культурами. Більш пізній жертovníк 2 на тому ж зольнику, на думку дослідниці, міг стосуватись як культу предків, так і поховального обряду (Козак 2004б, с. 117; 2006, с. 90).

Інше трактування пропонує Д.С. Гречко, який вважає наявність черепів у подібних жер-

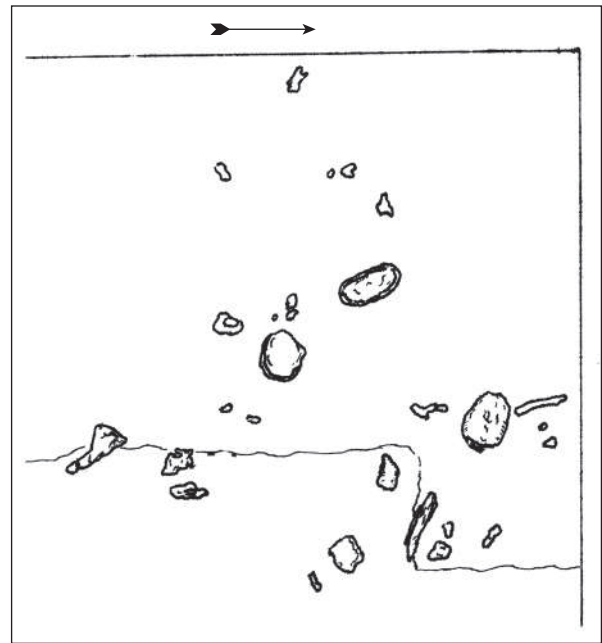

Рис. 11. Жертovníк 2 на зольнику 1 (за: Черненко та ін. 2004, с. 33, рис. 4, 10 (креслення М.О. Тарасенка)

товниках свідченням обряду виставлення¹⁰, який начебто існував у «аборигенних землеробів» лісостепу Східної Європи, як альтернативи ґрунтовим могильникам (Гречко 2012, с. 118—124; 2014, с. 79—101). Однак, така інтерпретація викликає сумніви з кількох обставин. По-перше, побудови Д.С. Гречки ґрунтуються на припущенні про функціонування певних некрополів, на яких практикувалося виставлення тіл померлих, але як він сам визнає, зафіксувати такі некрополі археологічно дуже складно, а отже довести існування цього звичаю неможливо (наведені етнографічні свідчення тут не можуть бути вирішальним аргументом). По-друге, до категорії доказів існування такого обряду дослідник залучає недиференційований антропологічний матеріал. Слід також вказати і на цілком прагматичні чинники: появи такої форми поховання, як *виставлення*, у лісостеповій зоні суперечать як кліматичні¹¹, так і ре-

⁸ У східному куті цього приміщення було відкрито особливу споруду-жертovníк, на якій було покладено череп людини, «оберненого лицевою стороною на схід» (Гайдукевич 1958, с. 41). Під черепом були знайдені чотири хребця, на нижньому з яких зафіксовано слід від рубаного удару. В.Ф. Гайдукевич трактує цю споруду як святилище ілуратців, присвячене культу жіночого божества («що уособлює виробничі сили природи»), а наявний череп пов'язує зі звичаєм принесення в жертву полоненого ворога (Там само, с. 46).

⁹ Посилання дослідниці на працю Д.С. Раєвського (1985) в цьому контексті не є коректним, оскільки Агні в цій книзі не згадується.

¹⁰ Варто відзначити, що наскрізні посилання автора (Гречко 2014, с. 87, 89, 94, 95) стосовно виставлення на працю Ю.О. Смірнова (Смирнов 1997) викликає застереження, оскільки ця монографія є спробою узагальнюючої систематизації всіх відомих видів поховального обряду і як усі узагальнювальні теоретичні праці такого характеру, вона має суттєві неточності та спрощення при зверненні до конкретного матеріалу та деталей.

¹¹ При спекотнішому кліматі виставлення є більш обґрунтованим з практичного боку, що підтверджує і ареал наведених у статті Д.С. Гречки (Гречко 2012) зафіксованих етнографією прикладів цього звичаю. Що ж до стереотипного уявлення про виставлен-

Рис. 12. Жертвник 2 на зольнику 1 (фото М.О. Тарасенка)

сурсні умови — наявність вологого клімату та придатних до інгумації ґрунтів унеможливило подібні некрополі. Отже, на наше переконання, існування будь-якого поховального обряду зумовлювалося окрім ідеологічної складової ще й, не в останню чергу, умовами оточуючого ландшафту та клімату, де навіть більш сталі поховальні форми нерідко істотно змінюються, коли потрапляють в зовсім незвичні умови. Навіть якщо припустити, що на територію Більського городища прийшло певне населення з таким обрядом як виставлення, то в несприятливих для такого обряду умовах він зійшов би нанівець. З певною обережністю можна погодитися лише із винятковим застосуванням обряду виставлення. Натомість, у випадку з черепами на жертвниках, більш ймовірним виглядає їхній зв'язок з нормами певної ритуальної практики, що потребувала людського жертвоприношення, але аж ніяк не з поховальними діями.

Наразі ми не ставимо за мету надати точну ідентифікацію обряду, зафіксованого на зольниках в уроч. Царина та в інших місцях Більського городища. Втім, можна спробувати розібратися, чим пояснюється інтерес саме до голів через призму індоєвропейських, і вужче — індоіранських уявлень¹². На нашу думку, звичай жертвоприношення людських голів (як і заміна їх собачими головами) належить саме носіям іраномовного субстрату мешканців

ня, як характерний іранський спосіб поховання, то слід зазначити, що твердження М. Бойс про те, що з I тис. до н. е. в іранському світі відбувся тотальний перехід до цього обряду (Boyse 1979, р. 109—113), є інтерполяцією реалій кінця правління династії Сасанідів на більш давні часи (Крюкова 2005, с. 245; пор.: Вертієнко 2009, с. 88—95).

¹² Див. також: Weber 1864, S. 262—287; Heesterman 1985, р. 45—58.

Рис. 13. Жертвник 2 на зольнику 1 (фото М.О. Тарасенка)

Більського та інших городищ східноєвропейського лісостепу¹³. Водночас подібні традиції відомі й іншим індоєвропейським та центральноазійським народам (Дмитриев 1997, с. 212—219), а отже можуть сягати більш раннього когнітивного пласту¹⁴.

Існує думка, що у скіфів голова символізувала найважливішу ознаку сутності людини і, водночас, магічної сили (Шауб 1987, с. 16), а також могла сприйматися як місце, де знаходилася душа людини (Гутнов 1998, с. 21)¹⁵. Підтвердженням такого «особливого ставлення» до голови може слугувати повідомлення Геродота, що перські царі мили голову лише раз на рік, в день свого народження (Herod., IX, 110.2), що свідчить про страх позбавити голову притаманних їй специфічних сил чи властивостей. З вірою в те, що в голові знаходиться особлива сила або душа, яка продовжує існування й після смерті людини, пов'язані звичаї особливого помертвого обходження з головою в індоіранському світі (Грантовский 1981, с. 73—74), які зафіксовані античними авторами в ісседонів, скіфів і таврів (Herod., IV, 26, 64, 103; Mela, II, 9; Solin, XV, 13)¹⁶. За Геродотом, з голів «найненависніших» ворогів і родичів, які програвали тяжину на царському суді, скіфи робили чаші (Herod., IV, 65)¹⁷. Порушення клятви,

¹³ Пор.: Гавриш 2000, с. 152—153.

¹⁴ Див.: Медникова 2010, с. 98—105.

¹⁵ Схожі уявлення були притаманні, зокрема, і кельтам (Кнауэр 2001, с. 203; 211—212, прим. 15—17; Русанова 2002, с. 41—44).

¹⁶ Щодо образотворчого мотиву відтятої голови в мистецтві Скіфії докладніше див.: Вертієнко 2016.

¹⁷ Можливо, вважалося, що така чаша надавала її володарям якостей померлого, тобто певних фізичних чи духовних властивостей або ж право на власність померлого (Грантовский 1981, с. 61—62).

Рис. 14. Жертовник 2 на зольнику 1 (фото М.О. Тарасенка)

принесеної біля царського вогнища також каралося для скіфів-воїнів відрубанням голови (Herod., IV, 68). Ймовірно, подібне поводження можна пояснити тим, що на індоєвропейському рівні *вогонь* і *голова* належали до єдиного семантичного кола, оскільки індоєвропейська основа **ker-/*kel-* «голова» також позначає «горіти, вогонь» (**kel-*) (Маковский 1996, с. 122). Від цього ж кореня **ker-*, що має більш широке значення «верхня частина тіла», походить *праіран. *śarah-* (д.-інд. *śiras-*) — «голова» (Pokorny 1959, S. 574; Эдельман 2009, с. 53).

Що ж стосується природи ритуального дійства, яке потребувало людського жертвоприношення і, зокрема необхідності двох черепів, то можна навести кілька аналогій. У першу чергу, звернемося до грецьких священнодійств, а саме іонійського очищувального обряду. Він проводився на щорічному весняному святі Таргелій, присвяченому Аполлону, на якому відбувалося убивання людини, яку називали *фармаком* (φάρμακος). В Афінах вибирали двох *фармаків*, чоловіка та жінку. Обряд фіксується в VI ст. до н. е., а пізніше виходить з ужитку. Про його походження існує декілька гіпотез: вигнання у такий спосіб злого духа заради врожаю; підсилення продуктивних сил духу рослинності; замісне жертвоприношення (Клейн 1998, с. 321—322), очищення общини від скверни (Скржинская 2009, с. 38—39) тощо. Таргелії мали місце і в Північному Причорномор'ї, про що свідчить графіто V ст. до н. е. на денці фрагментованого чорнолакового скіфоса з Ольвії (О-1975/АГД-334; Виноградов, Русяева 1980, с. 19—64; Скржинская 2009, с. 39; Русяева 2010, с. 49—51). Артефакт було знайде-

но біля вівтаря з орфостатів у святилищі Гермеса на західному теменосі Ольвії (Русяева 2010, с. 49). Втім, свідчення про подібний ритуал у скіфів не збереглося, хоча в їхньому пантеоні Аполлон-Гойтосір названий четвертим за ступенем вшанування чи першим після найбільш шанованих божеств (Herod., IV, 59).

На нашу думку, наближеними за своєю суттю до скіфських ритуалів, можуть бути індійські ритуали, котрі, як відомо, зберегли надзвичайно архаїчні риси, що можуть сягати часів індоіранської єдності (Див.: Крюкова 2007, с. 28—36; 2007а, с. 13—40). Індійський ритуальний символізм, що пов'язаний з космогонією, особливо виразний в обряді спорудження вівтаря Агні. На те, що цей ритуал формально зберіг давні вказівки стосовно встановлення в центрі вівтаря черепа людини та ще чотирьох жертвних тварин, свого часу побіжно звернув увагу Е.А. Грантовський, коли торкався проблематики відрізаної голови (Грантовский 1981, с. 74). Розглянемо цей ритуал, що має назву *агнічаяна* (*agnicayana*) — букв. «складання в купки вогню» (Див.: Staal 1979, р. 2—22; 1983). Окрім трьох вогнів, необхідних для ритуалу і запалюваних на площадках для жертвоприношення, брахмани та шраута-сутри повідомляють про «складений» вогонь, тобто про вогонь, що запалюють на вівтарі складеному з цеглин. Це, так би мовити, своєрідна п'ятишарова підставка, що мала служити фундаментом для полум'я (Маламуд 2005, с. 81, 102). Сама по собі побудова такого вівтаря є досить складною церемонією, де закладається переважно принцип символізму часу. Цеглинки конструкції уособлюють дні, шари — пори року, а уся вона — рік (Маламуд 2005, с. 102, прим. 23). Побудова цієї конструкції також є жертвоприношенням. Присутність Агні важлива в усьому тілі вівтаря, а не лише на його верхівці. Це ще більше виражається при жертвоприношенні тварин, що є одним з важливих дій напередодні складання вказаного вівтаря. В основу споруди закладається п'ять голів принесених у жертву істот: людини, бика, коня, барана та козла. Вони виконують «функції цеглин». Кістки жертв кидають у ту саму воду, яку примішують до землі, щоб отримати глину для виготовлення цеглин (Маламуд 2005, с. 81—82, 105). До речі, схожу картину можна помітити на більських жертовниках, де окрім голів були присутні й інші кістки. Тут також були наявні зооморфні статуетки і посуд вотивного характеру, що нагадує ситуацію з індійською ритуальною мискою *укха* (*ukhā*), яка в *агнічаяні* слугувала вміс-

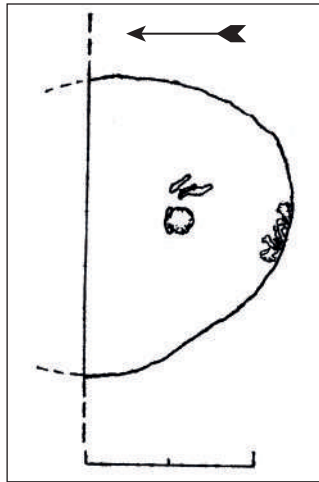

Рис. 15. Череп людини на дні ями 6 у зольнику 1 (за: Черненко та ін. 2004, с. 33, рис. 4, 6а; креслення М.О. Тарасенка)

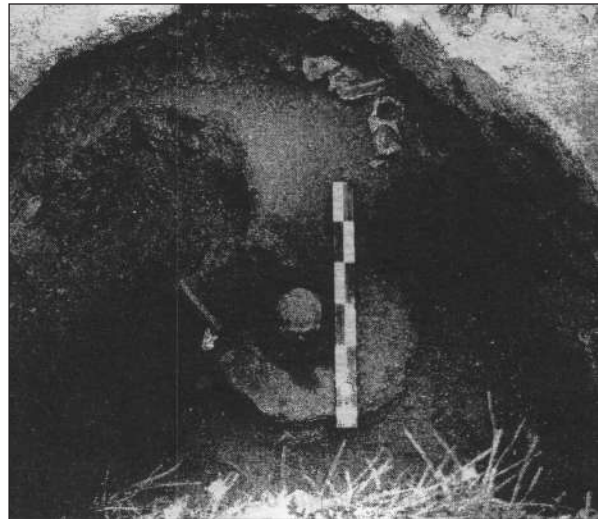

Рис. 16. Череп людини на дні ями 6 у зольнику 1 (за: Черненко та ін. 2004, с. 45, рис. 17, 2)

тищем вогню протягом часу, що був потрібний для виготовлення та складання цеглин (Маламуд 2005, с. 109—110)¹⁸.

За індійським міфом, викладеним у *Шатпатха-брахмані* (ШБ), тварини, принесені в жертву, багатьма рисами нагадують Агні та насправді і є Агні (ШБ VI 2, 1, 1 і наст.)¹⁹. І тому заради здобуття прихильності Агні йому приносять в жертву тварин, єдиної природи з божеством (Маламуд 2005, с. 105). За текстами *Катьяяна-шраута-сутри* (КатШС) відносно способу вибору людської жертви відомо, що вона повинна бути *вайшья* чи *кшатрій*, тобто вільною людиною та двічі народженим не брахманом (КатШС XVI 1, 17). Ш. Маламуд наголошує, що не слід плутати умертвіння жертви в цьому ритуалі з людським жертвоприношенням *пурушамедхою*, яке, в свою чергу, є фіктивним розширенням *ашвамедхи* (Маламуд 2005, с. 105, прим. 33). Однак саме умертвіння є важливим і необхідним елементом *агнічаяни*. За *Катьяяна-шраута-сутрою* нам відома процедура умертвіння жертв, кров яких змішувалась з водою та глиною, для подальшого формування цеглин (КатШС XVI 1, 7—45). Стосовно офірування людини, Ш. Маламуд вказує, що для ритуалу береться жертва не придатна, буквально «непотрібна людина», тобто людина, що не потрібна ані богам, ані людям (Маламуд 2005, с. 110—111). За думкою

Дж. Хеестермана, це фігура ворога або суперника (Heesterman 1985, р. 54).

Висновки. Базуючись на наведених даних, можна викласти певні спостереження щодо більських жертвників. Використання людських голів/черепів на цих жертвниках навряд чи пов'язане з культом пращурів або поховальним обрядом виставленням. Імовірнішим поясненням є характерна для давніх іранських народів віра у надприродну силу, пов'язану з головою, а також, можливо, дія принципу *pars pro toto*. З одного боку це сакралізувало голову, а з іншого, вона могла замінювати цілісне людське жертвоприношення. Слід також відзначити тенденцію до використання в ритуалі саме двох голів, причому нерідко чоловіка та жінки (див. табл. 1).

Серед досліджуваних УНЕ жертвників на зольниках в уроч. Царина чітко виділяються дві хронологічні групи — архаїчний жертвник VII ст. до н. е. (жертвник 1, зольник 3) і жертвники V ст. до н. е. (жертвник 2, зольник 3; жертвник 3, зольник 3; жертвник 2, зольник 1; яма 6, зольник 1). Вони відрізняються за конструктивними особливостями, а також мають суттєву відмінність у розміщенні черепів. В архаїчному жертвнику обидва черепи були вбудовані у фундамент споруди, тоді як у всіх пізніших жертвниках вони розміщувалися у верхній частині культових об'єктів поміж кісток жертвних тварин. Зміна в розміщенні черепів може мати кілька пояснень, з яких нам найбільш імовірними видаються наступні: периферійність цих жертвників відносно центрального архаїчного жертвника-святилища, що потребувала більш спрощеного (можливо,

¹⁸ Іранський культ вогню, що отримав широкий розвиток в зороастризмі, є добре відомим (див. напр.: Frye 1999, р. 59—60). Можна вказати і на свідчення існування у скіфів подібного культу. Згадаємо, зокрема, відомості Геродота щодо важливості культу царських вогнищ (Гестій) (див.: Раевский 2006, с. 113—137), а також на звичай страти ворожитів (Бессонова 1990, с. 24), яких спалювали разом із биками запряженими возом хмизу (Herod., IV, 69).

¹⁹ Тут і далі посилання на індійські джерела надані за виданням: Маламуд 2005.

спорадичного) обряду; якісна зміна у формі ритуалу з плином часу (профанізація?) або ж під впливом «автохтонних» культурів.

Щодо зольника 3, то тут можна погодитися з висновком С.А. Скорого, що всі три знайдені жертovníки належали до єдиної культурної ділянки зорієнтованої по вісі схід—захід. Утім, стверджувати, що за цим можуть вгадуватися солярні імплікації було б зарано, оскільки сам зольник не є повністю розкопаним (див. рис. 1). Водночас, можливим є припущення В.П. Білозора, що жертovníк 1 міг бути системоутворюючим об'єктом (святилищем?) на цьому зольнику. Цілком можливо, що саме створення цієї культурної споруди і священнодійство, що відбулося на ньому, започаткували освоєння цієї території й утворення тут господарсько-побутової ділянки, яку ми знаємо сьогодні як зольник 3.

Необхідно підкреслити, що конструкція цього архаїчного жертovníка нагадує побудову вівтаря Агні згідно з ритуалом *агнічаяни*, за яким голову принесеної в жертву людини розміщували саме у фундаменті споруди. Найімовірніше, що як і у випадку з аналогічними ритуалами Індії та Греції, на Більському городищі в жертву приносили полонених або злочинців. Можна припустити, що оскільки господарська діяльність на зольнику була тісно пов'язана з металургійним виробництвом, сам ритуал, як і у випадку з індійським еквівалентом, міг бути присвячений культу вогню і мати схоже семантичне навантаження.

- Бессонова С.С.* Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 17—40.
- Білозор В.П.* Про жертovníки з людськими черепами в ур. Царина на Більському городищі // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ. Матеріали міжнародної конференції. — К., 2004. — С. 9—10.
- Вертієнко Г.В.* До проблеми морфології давньоіранського поховання // Університет. — 2009. — № 3 (29). — С. 88—95.
- Вертієнко Г.В.* *Ка-тәрэда* в мистецтві та ритуалі скіфів? (До семантики образу голови) // Сходознавство. — Вип. 75—76. — К., 2016 (у друці).
- Виноградов Ю.А., Русяева А.С.* Граффити из святилища Аполлона и календарь Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 19—64.
- Гавриш П.Я.* Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). — Полтава, 2000.
- Гайдукевич В.Ф.* Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 85. — М., 1958. — С. 9—148.

- Грантовский Э.А.* О некоторых материалах по общественному строю скифов. «Родственники» и «друзья» // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). — М., 1981. — С. 59—79.
- Гречко Д.С.* Об одном из способов погребения у земледельцев восточноевропейской лесостепи скифского времени // Восточноевропейские древности / Вестник Острогжского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. — Воронеж, 2012. — Вып. 2. — С. 118—124.
- Гречко Д.* О бескурганых погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени // Revista Arheologică, serie nouă. — 2014. — Vol. X. — № 1—2. — С. 79—101.
- Гутнов Ф.Х.* Из религии скифов: Фарн. Ритуальные чаши // Античная цивилизация и варварский мир. Материалы 6-го археологического семинара. — Краснодар, 1998. — Ч. 1. — С. 19—22.
- Дмитриев С.В.* Тема отрубленной головы и политическая культура народов Центральной Азии (общеазиатский контекст) // Стратум: Структуры и катастрофы. Сборник символической индоевропейской истории. — СПб, 1997. — С. 212—219.
- Клейн Л.С.* Анатомия «Илиады». — СПб, 1998.
- Кнауэр (Кезия) Э.Р.* О «варварском» обычае подвешивания отрубленных голов противника к шее коня // Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазономания). Отв. ред. Е.А. Савостина. — СПб; М., 2001.
- Козак А.* Некоторые результаты антропологического исследования костных останков из раскопок совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции (1998—2000 гг.) // Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — К., 2001. — С. 55—71.
- Козак А.Д.* Предварительный антропологический анализ погребений, обнаруженных в 2003 году в урочище Царина и в кургане № 1 курганной группы «Пятое поле» // Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорый С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. — К., 2004а. — С. 67—80.
- Козак А.Д.* Человеческие жертвоприношения в зольнике раннескифского времени Бельского городища // Орус: Междисциплинарные исследования в археологии. — 2004б. — № 3. — С. 112—121.
- Козак О.Д., Шульц М.* Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища // Більське городище та його округа. Отв. ред. Є.В. Черненко. — К., 2006. — С. 77—100.
- Крюкова В.Ю.* Зороастризм. — СПб: Азбука-классика, 2005.
- Крюкова В.Ю.* Древнейший индоиранский ритуал и традиционная культура иранских народов // Четвертые Торчиновские Чтения: Философия, религия и культура стран Востока. Мат-лы научн. конф., Санкт-Петербург, 7—10 февраля 2007 г. — СПб, 2007. С. 28—36.
- Крюкова В.Ю.* Жертвоприношение в традиционной культуре ираноязычных народов Центральной Азии // Центральная Азия: традиция в условиях перемен. — Вып. 1. — СПб., 2007а. — С. 13—40.
- Маковский М.М.* Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. — М., 1996.
- Маламуд Ш.* Испечь мир: ритуал и мысль в древней Индии. Пер. с фр. — М., 2005.

- Медникова М.Б. Обращение с головой умершего: погребальная практика древности по данным палеоантропологии // Краткие сообщения Института археологии РАН. — М., 2010. — Вып. 24. — С. 98—105.
- Мейтарчиян М.Б. О роли собаки в Зороастризме // Древность: историческое знание и специфика источника. Мат-лы междунар. научн. конф., посвященной памяти Э.А. Грантовского и Д.С. Раевского (12—14 декабря 2011 г.). — М., 2011. — Вып. V. — С. 142—144.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — К., 2001.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. — К., 2002.
- Раевский Д.С. Мир скифской культуры / Предисл. В.Я. Петрухина, М.Н. Погребовой. — М.: Языки славянских культур, 2006.
- Русанова И.П. Истоки славянского язычества. Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Черновцы: Прут, 2002.
- Русяева А.С. Графити Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2010 (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum. — Вып. 8).
- Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. — К.: Ин-т истории Украины Нац. акад. наук Украины, 2009.
- Смирнов Ю.А. Лабиринт: Морфология преднамеренного погребения. Исследования, тексты, словарь. — М.: Восточная литература, 1997.
- Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорый С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. — К., 2004.
- Эдельман Д.И. Сравнительная грамматика восточноиранских языков: лексика. — М.: Восточная литература, 2009.
- Шауб И.Ю. К вопросу о культе отрубленной человеческой головы у варваров Северного Причерноморья и Приазовья // Античная цивилизация и варварский мир в Подонье—Приазовье (тез. док. к семинару). — Новочеркасск, 1987. — С. 16.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987.
- Boyce M. Zoroastrians, their Religious Beliefs and Practices. — London, 1979.
- Frye R.N. The Achaemenids and Zoroastrian Fire Altars // Изучение культурного наследия Востока. Культурные традиции и преемственность в развитии древних культур и цивилизаций. Мат-лы Междунар. конф. в Санкт-Петербурге (23—25 ноября 1999 г.). — СПб, 1999. — С. 59—60.
- Heesterman J.C. The Case of the Severed Head // The Inner Conflict of Tradition. Essays in Indian Ritual, Kingship, and Society. — Chicago, 1985. — P. 45—58.
- Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. — Bern; München, 1959. — Bd. III.
- Staal F. The Meaninglessness of Ritual // Numen. — Leiden, 1979. — Vol. XXVI, F. 1. — P. 2—22.
- Staal F. Agni. The Vedic Ritual of the Fire Altar. — Berkeley, 1983. — Vol. I—II.
- Weber A. Über Menschenopfer bei den Indern der vedischen Zeit // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. — 1864. — Bd. 18. — S. 262—287.

Надійшла 02.05.2017

А.В. Вертиенко¹

¹ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела Евразийской степи Института востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины, vertana7@mail.ru

ЖЕРТВЕННИКИ С ЧЕРЕПАМИ В УР. ЦАРИНА БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА (к смыслу ритуала)

В статье рассмотрена проблема ритуального использования человеческих голов (черепов) в жертвенниках, открытых на зольниках 1 и 3 в уроч. Царина Большого Бельского городища. Было исследовано пять таких объектов. Наиболее архаичный жертвенник датируется VII в. до н. э. (жертв. 1, зол. 3), остальные — V в. до н. э. (жертв. 2, зол. 3; жертв. 3, зол. 3; жертв. 2, зол. 1; яма 6, зол. 1). Существенное отличие между ними состоит в конструктивных особенностях и в размещении черепов. В архаическом жертвеннике два черепа были вмонтированы в фундамент сооружения, представлявшего собой глиняный конус. В более поздних жертвенниках, преимущественно имевших форму невысокого холма, соорудившегося на материковой глине, черепа размещались в верхней части культовых объектов. Представляется обоснованным мнение В.П. Белозора, что архаический жертвенник 1 мог быть системообразующим объектом (святилищем?) на зольнике 3. Конструкция этого жертвенника напоминает устройство алтаря Агни по ритуалу *агничаяны*, в котором голову принесенного в жертву человека была помещена в фундаменте сооружения. Исходя из того, что хозяйственная деятельность на зольнике была тесно связана с металлургическим производством, сам ритуал, как и в случае с индийским эквивалентом, мог быть посвящен культу огня и иметь схожую семантическую нагрузку.

К л ю ч е в ы е с л о в а: жертвенники, зольники, человеческие черепа, Бельское городище, жертвоприношения, *агничаяна*, VII—V вв. до н. э.

ALTARS WITH SKULLS AT TSARYNA STOW AT BILSKE SETTLEMENT (To Ritual's Sense)

The issue of ritual usage of human heads (skulls) in the altars discovered on the ashpits 1 and 3 at the Tsaryna stow at Great Bilske hill-fort is discussed in the paper. Five such objects were investigated. The most archaic altar is dated back to the 7th century BC (altar 1, ashpit 3) and the rest are dated by the 5th century BC (altar 2, ashpit 3; altar 3, ashpit 3; altar 2, ashpit 1; hole 6, ashpit 1). The essential difference between them lays in design features and placing of the skulls. In the archaic altar, two skulls were built into the basement of the structure which represented a clay cone. In later altars, which predominantly had a shape of a low hill constructed on subsoil, skulls were placed in the upper part of cultic objects. V.P. Belozor's opinion that the archaic altar 1 could be a backbone object (a sanctuary?) at the ashpit 3 appears to be reasonable. This altar's structure reminds the design of Agni altar in Agnicayana rite in which the head of a sacrificed person was placed in the structure's basement. Proceeding from the fact that economic activity at this ashpit was closely connected with metallurgical production, the ritual itself, as well as in a case with the Indian equivalent, could be devoted to a cult of fire and have a similar semantic capacity.

Key words: altar, ashpits, human skulls, Bilske hill-fort, sacrifice, Agnicayana.

References

- Bessonova S.S. Skifskiiie pogrebalnyie komplekxy kak istochnik dlia rekonstruktsii ideologicheskikh predstavleniy. *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova Dumka, 1990, pp. 17-40.
- Bilozor V.P. Pro zhertovnyky z liudskymy cherepamy v uroch. Tsaryna na Bilskomu horodyskhi. *Vid Kimmerii do Sarmatii. 60 rokiv Viddilu skifo-sarmatskoi arkeolohii IA NANU. Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv, 2004, pp. 9-10.
- Boyce M. Zoroastrians, their Religious Beliefs and Practices. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.
- Chernenko Ye.V., Rolle R.A., Skoryi S.A., Makhortyk S.V., Hertz W.Yu., Belozor V.P., Issledovaniia sovместnoy Ukrainsko-Nemetskoi arkeologicheskoi ekspeditsii 2003 g. Kyiv: IA NASU, 2004.
- Dmitriiev S.V. Tema otrublennoi golovy i politicheskaiia kultura narodov Tsentralnoi Azii (obshecheziatskiy kontekst). *Stratum: Struktury i katastrofy. Sbornik simvolicheskoi indoevropeiskoi istorii*. St-Petersburg, 1997, pp. 212-219.
- Edelman D.I. Sravnitelnaia grammatika vostochnoiranskikh yazykov: leksika. Moskva: Vostochnaia literatura RAN, 2009.
- Frye R.N. The Achaemenids and Zoroastrian Fire Altars. *Izucheniie kulturnogo naslediiia Vostoka. Kulturnye traditsii i preiemptvennost v razvitiu drevnikh kultur i tsivilizatsii. Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii v Sankt-Peterburge (23-25 noiabria 1999g.)*. St-Peterburg, 1999, pp. 59-60.
- Havrysh P.Ya. Plemena skifskoho chasu v lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia). Poltava: Archeolohiia, 2000.
- Gaydukevich V.F. Ilurat. Itogi arkeologicheskikh issledovaniia 1948-1953 gg. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*. Moskva, 1958, iss. 85, pp. 9-148.
- Grantovskii E.A. O nekotorykh materialakh po obshchestvennomu stroiu skifov. «Rodstvenniki» i «druzia». B.A. Litvinskii (Ed.). *Kavkaz i Sredniaia Azia v drevnosti i srednevekovie (istoriia i kultura)*. Moskva: Nauka, 1981, pp. 59-79.
- Grechko D. O beskurgannykh pogrebeniiaih aborigennogo naseleniia Vostochnoevropeiskoi lesostepi skifskogo vremeni. *Revista Arheologică, serie nouă*. 2014, vol. X, no. 1-2, pp. 79-101.
- Grechko D.S. Ob odnom iz sposobov pogrebeniia u zemledeltsev vostochnoevropeiskoi Lesostepi skifskogo vremeni. *Vestnik Ostrogozhskogo istoriko-khudozhestvennogo muzeia im. I.N. Kramskogo*. Voronezh, 2012, vol. 2, pp. 118-124.
- Gutnov F.Kh. Iz religii skifov: Farn. Ritualnyie chashi. *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarkii mir. Materialy 6-go arkeologicheskogo seminara*. Krasnodar, 1998, pp. 19-22.
- Heesterman J.C. The Case of the Severed Head. J.C. Heesterman. *The Inner Conflict of Tradition. Essays in Indian Ritual, Kingship, and Society*. Chicago: University of Chicago Press, 1985, pp. 45-58.
- Klein L.S. Anatomiiia «Iliady». St-Peterburg: Izdatelstvo St-Peterburgskogo Universiteta, 1998.
- Knauer (Keziia) E.R. O «varvarkom» obychaie podveshyvaniia otrublennykh golov protivnika k sheie konia. E.A. Savostina (Ed.). *Bosporskii relief so stsenoi srazheniia (Amazonomakhiia)*. Moskva; St-Peterburg: Letnii sad, 2001.
- Kozak A.D. Nekotoryie rezultaty antropologicheskogo issledovaniia kostnykh ostankov iz raskopok sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkeologicheskoi ekspeditsii (1998-2000 gg.). In: *Murzin V. Yu., Rolle R., Hertz W., Skoryi S.A., Makhortyk S.V., and Belozor V.P. Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkeologicheskoi ekspeditsii v 2000 g.* Kyiv: IA NANU, 2001, pp. 55-71.
- Kozak A.D. Predvaritelnyi antropologicheskii analiz pogrebenii, obnaruzhennykh v 2003 godu v urochishche Tsarina i v kurgane No 1 kurgannoi gruppy «Piatoie pole». In: *Chernenko Ye.V., Rolle R.A., Skoryi S.A., Makhortyk S.V., Hertz W.Yu., and Belozor V.P. Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkeologicheskoi ekspeditsii v 2003 g.* Kyiv: IA NANU, 2004a. pp. 67-80.
- Kozak A.D. Chelovecheskiiie zhertvoprinosheniia v zolnike ranneskifskogo vremeni Belskogo gorodishcha. *Opus: Mezhdistsiplinarnyie issledovaniia v arkeologii*, 2004b, no. 3. pp. 112-121.
- Kozak O.D., Schultz M. Liudski zhertvoprinosheniia na zolnykakh Bilskoho horodyskha. In: *Ye.V. Chernenko (Ed.). Bilske horodyskhe ta yoho okruha*. Kyiv: IA NANU, 2006. pp. 77-100.

- Kriukova V.Yu. Drevneishiy indoiranskii ritual i traditsionnaia kultura iranskikh narodov. In: S.V. Pakhomov (Ed.). *Chetvertyie Torchinovskiiie Chteniia: Filosofiia, religiia i kultura stran Vostoka. Materialy nauchnoi konferentsii, Sankt-Peterburg, 7-10 fevralia 2007 g.* St-Peterburg: Izdatelstvo St-Peterburgskogo Universiteta, 2007. pp. 28-36.
- Kriukova V.Yu. Zhertvoprinosheniie v traditsionnoi kulture iranoiazychnykh narodov Tsentralnoi Azii. In: R.R. Rakhimov (Ed.). *Tsentralnaia Azii: traditsiia v usloviakh peremen.* St-Peterburg: Nauka, 2007a, vol. 1, pp. 13-40.
- Kriukova V.Yu. Zoroastrizm. St-Peterburg: Peterburgskoie Vostokovedeniie, 2005.
- Makovskii M.M. Sravnitelnyi slovar mifologicheskoi simboliki v indoevropeskikh yazykakh. Obraz mira i miry obrazov. Moskva: Gumanitarnyi izdatelskii fond VLADOS, 1996.
- Malamud Sh. Ispech mir: ritual i mysl v drevnei Indii (translated from French). Moskva: Vostochnaia literatura RAN, 2005.
- Mednikova M.B. Obrashcheniie s golovoii umershego: pogrebalnaia praktika drevnosti po dannym paleoantropologii. *Kratkiiie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN.* Moskva, 2010, vol. 24, pp. 98-105.
- Meitarchiiian M.B. O roli sobaki v Zoroastrizme. *Drevnost: istoricheskoe znaniie i spetsifika istochnika. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiatii E.A. Grantovskogo i D.S. Raievskogo (12-14 dekabria 2011 g.).* Moskva: IV RAN, 2011, vol. V, pp. 142-144.
- Murzin V.Yu., Rolle R., Hertz W., Skoryi S.A., Makhortykh S.V., and Belozor V.P. Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2000 g. Kyiv: IA NANU, 2001.
- Murzin V.Yu., Rolle R., Hertz W., Skoryi S.A., Makhortykh S.V., and Belozor V.P. Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2001 g. Kyiv: IA NANU, 2002.
- Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Bern; München: Francke Verlag, 1959, Bd. III.
- Raievskii D.S. Mir skifskoi kultury. Predisl. V.Ye. Petrukhin, M.N. Pogrebova. Moskva: Yazyki slavianskikh kultur, 2006.
- Rusanova I.P. Istoki slavianskogo yazychestva. Kultovyye sooruzheniia Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy v I tys. do n. e. - I tys. n. e. Moskva: Prut, 2002.
- Rusiaieva A.S. Graffiti Olvii Pontiiskoi. Simferopol, 2010. (*Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Supplementum.* Vol. 8).
- Shaub I.Yu. K voprosu o kulte otrublennoi chelovecheskoi golovy u varvarov Severnogo Prichernomoria i Priazovia. *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarkii mir v Podonie-Priazovie (tezisy dokladov k seminaru).* Novocherkassk, 1987, p. 16.
- Shramko B.A. Belskoie gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon). Kyiv: Naukova dumka, 1987.
- Skurzhiiskaia M.V. Drevnegrecheskiiie prazdniki v Ellade i Severnom Prichernomorie. Kyiv: II NANU, 2009.
- Smirnov Yu.A. Labirint: Morfoloiiia prednamerennogo pogrebeniia. Issledovaniia, teksty, slovar. Moskva: Vostochnaia literatura RAN, 1997.
- Staal F. Agni. The Vedic Ritual of the Fire Altar. Berkley: Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd, 1983, vol. I-II.
- Staal F. The Meaninglessness of Ritual, *Numen.* Leiden, 1979, vol. XXVI, f. 1, pp. 2-22.
- Vertiiienko H.V. Do problemy morfolohiii davnioiranskoho pokhovannia. *Universytet.* 2009, no. 3 (29), pp. 88-95.
- Vertiiienko H.V. *Ka- mərəda* v mystetstvi ta rytuali skifiv? (Do semantyky obrazu holovy). *Skhodoznavstvo.* 2016, vol. 75-76 (*in print*).
- Vinogradov Yu.A., Rusiaieva A.S. Graffiti iz sviatilishcha Apollona i kalendar Olvii. *Issledovaniia po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria,* Kyiv: Naukova dumka, 1980, pp. 19-64.
- Weber A. Über Menschenopfer bei den Indern der vedisches Zeit. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.* 1864, Bd. 18, pp. 262-287.